

תוכן העניינים

5	תודות
6	כותבי פרקי הספר
7	פתח דבר – אבי עטר, מנהל בית ספר שדה בשדה בוקר
שער ראשון – סחר הבשמים – רקע כללי	
11	פרק 1 תולדות סחר הבשמים – חיים בן דוד
19	פרק 2 מור ולבונה: על כמה מצמחי הקטורת שבמסחר הערבי-נבטי – זהר עמר
31	פרק 3 הגיאולוגיה של דרך הבשמים – ליאור אנמר ועמיר אידלמן
63	פרק 4 חשיבות מקורות המים למשתמשי הדרך – זיו שרצר, יואב אבני וחנן גינת
שער שני – דרכי הבשמים מפטרה לעזה	
83	פרק 5 מחקרי דרך הבשמים בנגב ישראל – חיים בן דוד
89	פרק 6 תיאור תוואי הדרך מפטרה לעזה – חיים בן דוד
119	פרק 7 מראשוני המחקר של דרך הבשמים בנגב – זאב משל ויורם צפריר
131	פרק 8 תיאור המבנים לאורך הדרך בין אורחן מור ועבדת – טלי אריקסון-גיני
שער שלישי – חידושי המחקר בין פטרה לעזה	
145	פרק 9 פטרה בירת הנבטים: חידושים במחקר – טלי אריקסון-גיני
	פרק 10 נתיב דרך הבשמים בתקופה ההלניסטית והקמת
151	המצד החשמונאי במאגורה – טלי אריקסון-גיני
	פרק 11 חלוצה לאור החפירות הארכיאולוגיות החדשות –
159	מיכאל היינצלמן, כריסטיאן שונה וטלי אריקסון-גיני
165	פרק 12 אתרי פולחן פרהיסטוריים בדרכי המדבר – עוזי אבנר
	פרק 13 חדשות באשפות: תצפיות ראשוניות ממחקר אשפות לאורך דרכי
	המסחר בנגב ובערבה – רועי גלילי, גדעון אבני, יותם ספר, טלי אריקסון-גיני,
189	נופר שמיר וגיא בר-עוז
שער רביעי – תגליות חדשות (בינתיים)	
207	פרק 14 גילוי הקטע החדש ואבני המיל – זיו שרצר
224	פרק 15 פענוח הכתובות, משמעות הממצאים – חיים בן דוד ובנימין איזק
229	פרק 16 שימור והגנה על אבני המיל נושאות הכתובות – צביקה צוק

שער חמישי – עיגון המעמד, שימור, פיתוח והנגשה של דרך הבשמים

- פרק 17 הכרזת "דרך הבשמים וערי המדבר בנגב" אתר מורשת עולמית –
 צביקה צוק 234
- פרק 18 דרך הבשמים בנגב בראי האמנה לדרכי תרבות – עדי סלע וינר,
 מיכל הלוי-בר 253
- פרק 19 מרחב דרכי הבשמים בנגב – תכנון ופיתוח תיירות וסביבה –
 זאב טמקין (זורקין) 267
- פרק 20 "דרך הבשמים וערי המדבר בנגב": שימור המורשת הבנויה – אורית בורטניק 277

שער שישי – מדריך למטייל מפטרה לעבדת

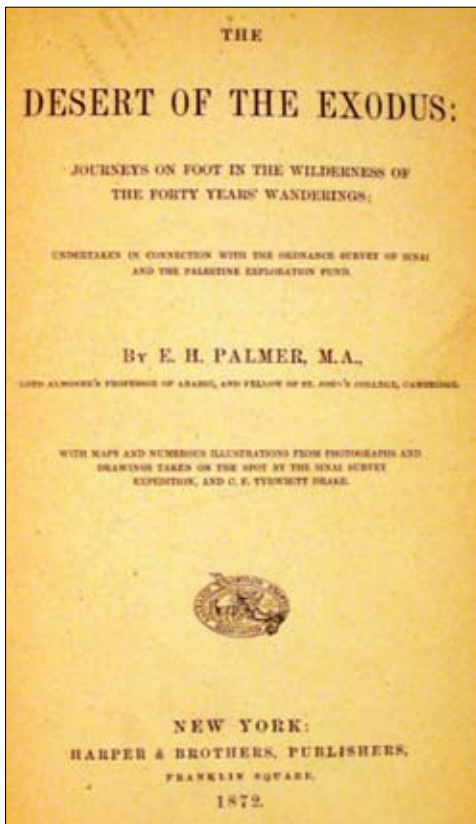
- פרק 21 סוף המסע – מן המדבר לשולי הארץ הנושבת: מפטרה לעבדת –
 זיו שרצר, רועי גלילי, ליאור אנמר ובוועז לנגפורד 299
- רב-שיח: לאן מובילות דרכי הבשמים? – אבי עטר 317
- מקורות – לפי סדר הפרקים 329

מחקרי דרך הבשמים בנגב ישראל

חיים בן דוד

בניגוד לרוב חבלי ארץ ישראל שנהנו מתנופת המחקר ההיסטורי במאה ה-19, אזור הנגב כמעט לא נחקר. למעט אזכור אחד של קטע מדרך הבשמים במחצית השנייה של המאה ה-19, רק בשנות ה-30 של המאה ה-20 התחיל מחקר של דרך הבשמים בנגב.

בשנת 1870 סיירו בנגב אדוארד הנרי פאלמר וצארלס טירוויט דרייק במסגרת מסע מחקרי בעקבות דרכם המשוערת של בני ישראל היוצאים ממצרים. בספרו *The Desert of Exodus* ("מדבר יציאת מצרים"), שפורסם בשנת 1871, מציין פאלמר כי באזור מכתש רמון פגש דרך שאותה כינה "הדרך הרומית לפטרה", תוך שהוא מציין אתר בשם אום אל-קסיר שהוא לדבריו תחנה על הדרך. ייתכן שהוא מתייחס לקצרה או למצד נקרות. בספרו מזהה פאלמר את עבדת ומציין את הדרך מעזה לפטרה אך ללא פרטים נוספים.

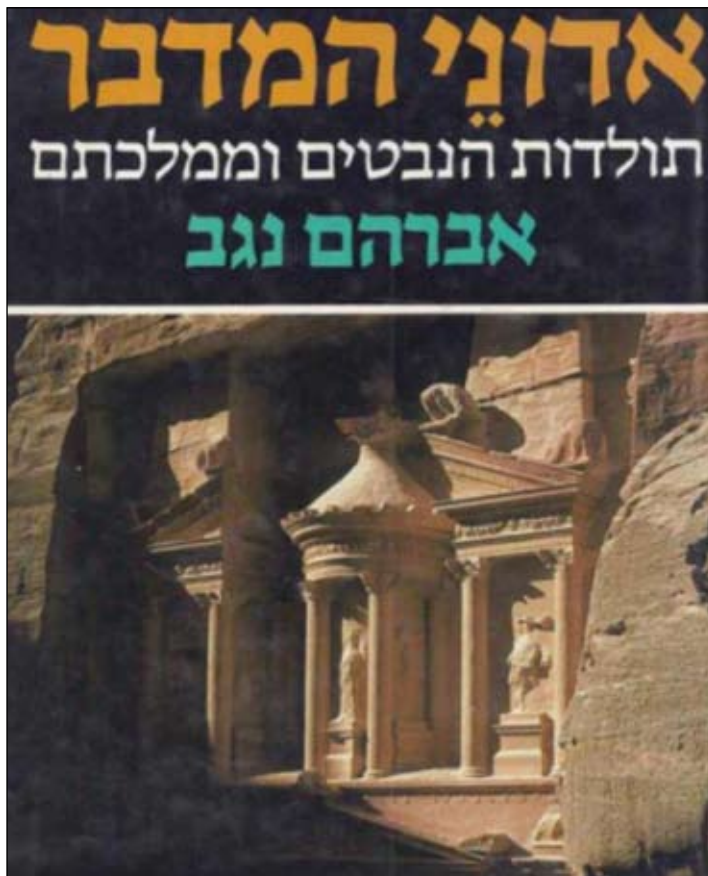
איור 1 שער ספרו של פאלמר

בשנת 1934 ביקרו בנגב שני חוקרים מבלי שכל אחד מהם ידע על נוכחותו של רעהו. הם ביקרו כמעט באותם אתרים, כל אחד התמקד בממצא שונה וכל אחד הגיע לניתוח היסטורי שונה. נדמה כי רק עתה, במאה העשרים ואחת, התברר כי שניהם צדקו.

החוקר הגרמני פריץ פרנק סייר בהר הנגב וזיהה קטעים של כביש רחב, אבני מיל ומבנים מלווי דרך כמו קסר ואדי סיק (מצד נקרות) וקסר אל-עבד (מצד קצרה). הוא הציע לשייך את מרבית הממצאים למערכת ביצורים לאורך הדרך. החוקר נלטון גליק ביקר במבנים מלווי הדרך, זיהה בהם קרמיקה נבטית ותיארך אותם לתקופה הנבטית. חוקר המקרא אלברכט אלט קיבל את הנתונים מפרנק ופירש אותם

כמערכת הגנה רומית מאוחרת לאורך כביש חלוצה-עבדת-פטרה. כמו כן הציע אלט כי הדרך בין ירושלים לאילת המצוירת במפת פויטינגר, מפת הדרכים המיוחסת לתקופה הרומית שבה מסומנות בין היתר התחנות המוכרות של חלוצה ועבדת, היא התיב החדש שגילה פרנק. החוקר הבריטי ג'ורג' קירק חזר לאתרים מלווי הדרך ותיארך את כולם לתקופה הנבטית, כלומר עד שנת 106 לספירה עת הרומים סיפחו את הממלכה הנבטית העצמאית לאימפריה הרומית והסבו את שמה ל"פרובינציה ערביה".

אם כן, בראשית המחקר הועלו למעשה שתי פרשנויות שונות לממצאי הדרך בהר הנגב: נתיב נבטי מפטרה לעזה או מערך רומי צבאי. במשך עשורים רבים דובר רק על הפרשנות הנבטית לממצאים. כך למשל אברהם נגב, שהטביע "חותם נבטי" על אתרי הנגב, סויר ב-1966 לאורך הדרך בין מעלה מחמל לאורחן מור (מוית עואד) ובחן את כלי החרס לאורכה, וקבע כי הם מהתקופה הנבטית בלבד. הוא פרסם מאמר בשם "תיארוכה של הדרך מפטרה לעזה" ומסקנתו בו הייתה חד-משמעית – הדרך נבטית. גם בנו רותנברג, בספרו **צפונות הנגב** שיצא בשנת 1967, מציין את אבני המיל במכתש רמון וברמת נפחה כנבטיות, וכותב בין היתר "יש להצטער על שלא נמצאה אף כתובת אחת על אבני המיל הנבטיות בנגב".

איור 2 שער ספרו של אברהם נגב, מבכירי חוקרי הנבטים

בשנים 1965-1966 ערכו זאב משל ויורם צפרי, מדריכים בוגרים בבית ספר שדה שדה בוקר, סקר רחב היקף לאורך הקטעים הרחבים והבנויים של הדרך בין עבדת לשער רמון. הם הציעו שהקטעים הרחבים של הכביש וכן אבני המיל עצמן הם נבטיים ומהווים חלק מנתיב סחר הבשמים בין פטרה לעזה. בשנת 1974 פורסמה חוברת שמסכמת את מחקרם תחת הכותרת **הדרך הנבטית עבדת – שער רמון** (ראו בפרק 7). בשני מאמרים, האחד משנת 1973 והשני מ-1979, הציע משל לזהות אתריים המוזכרים ברשימת פתולמאוס כנמצאים על הדרך בין עבדת לערבה, ודחה את האפשרות שהעלה אלט כי מפת פויטינגר מתייחסת לתוואי הדרך בין עבדת לאורחן מור. זאת על סמך הטענה כי הממצא לאורך קטע זה הוא נבטי בלבד, במובן של הממלכה הנבטית שהתקיימה רק עד שנת 106, ואילו המפה מתייחסת לתקופה מאוחרת יותר.

הקפיצה הגדולה בידע על דרך הבשמים נזקפת לזכות פועלו של רודולף כהן, ארכיאולוג מחוז דרום באגף העתיקות, שחפר בכמה אתרים לאורך הדרך בשנים 1978-1988 במסגרת "סקר החירום בנגב", שנערך כחלק מההיערכות החדשה של צה"ל בנגב עם פינוי סיני. כהן היה החוקר הישראלי הראשון שטען כי נתיב הבשמים בנגב נותר פעיל גם אחרי שנת 106, כלומר גם לאחר סיפוח הממלכה הנבטית לאימפריה הרומית, והמשיך לתפקד כדרך הבשמים במאה השנייה ואפילו השלישית לספירה. למאמרו שיצא בשנת 1982 קרא "אור חדש על התאריך של כביש פטרה עזה". עם זאת, הוא לא חלק על הדעה המקובלת עד אז שהכביש עצמו ומתקניו הם נבטיים.

ב-1991 יצאה לאור החוברת **דרכי הבשמים** בעריכת עזרא אוריון ויעקב עיני, מטעם מדרשת שדה בוקר ובהשתתפות החברה להגנת הטבע ורשות העתיקות. במרכזת מאמר בן 49 עמודים שבו מציג רודולף כהן את ממצאי החפירות שלו באתרי דרך הבשמים וכן מבט כולל על הנתיבים. כמו כן הוצגו בחוברת היבטים גיאולוגיים, בוטניים וזואולוגיים של אתרים לאורך הדרך.

כהן הציע כי שתי דרכי בשמים חצו את הנגב בתקופות הנבטית והרומית: האחת היא הדרך הקדומה יותר, שעברה דרך מצד רחל והנתיב שנקרא ברבות הימים בשם דרב א-סולטאן (דרך המלך) והמשיכה אל עבר מצד עין זיק, מעלה צין ופתחת הבשור; הדרך השנייה הוליכה מאורחן מור דרך מכתש רמון לעבדת, ולדעתו נתיב זה היה בשימוש ברציפות מן התקופה הנבטית ועד סוף התקופה הביזנטית. עם זאת הודה כהן כי כבר בסוף התקופה הרומית ירדה שכיחות התעבורה בדרך אורחן מור-עבדת-עזה. כהן הציע כי תוואי דרך הבשמים בסוף התקופה הרומית המאוחרת עבר דרך חצבה ומעלה העקרבים. אין בחוברת ערעור כלשהו על הנבטיות של כלל הממצאים של הדרך, כולל אבני המיל.

בשנת 2000 פורסמה החוברת מחדש, תחת הכותרת **דרכי הבשמים 2000**, בעריכת עזרא אוריון ואבנר גורן. החוברת התבססה על המאמרים בחוברת הקודמת עם תוספות בעיקר בנוגע לנתיבים בין פטרה לערבה, ופורטו כמה נתיבים אפשריים. כמו כן פורסמה הצעתו המאתגרת של אבנר גורן כי חלק ניכר מהשיירות עקפו את פטרה מדרום-מזרח ולא נכנסו אליה, אלא ירדו לערבה דרך נקב מסעודה.